

КРАВЧЕНКО О.М.

ПЕЧЕРИ ТА ПЕЧЕРНІ МОНАСТИРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII - XVIII ст.

У статті аналізуються причини виникнення печерних комплексів на території монастирів Лівобережної України. Наводяться писемні та археологічні свідчення існування підземних ходів та келій.

Будівництво печерних монастирів в Україні починається у великокнязівську добу. За даними археологічних досліджень у Києві та Чернігові будівництво найдавніших печер датується XI ст. Вони розташовані поблизу монастирів або церков і часто були єдиним комплексом, який будувався та розширювався впродовж кількох поколінь ченців. Після монголо-татарської навали практично всі монастирі Київської Русі занепали та були покинуті на багато років. Часто печери, які залишилися від монастирів давньоруського часу, були місцем переховування місцевого населення від татар, або кількох ченців-пустельників. Відбудова печерних монастирів на Лівобережжі починається у XVI ст. Їхнім вивченням займалися Т.Бобровський, Б.Вагнер, А.Щербань, О.Авагян.

Метою статті є аналіз причин заснування на території монастирів Лівобережної України печерних комплексів у другій половині XVII-XVIII ст.

На Слобожанщині процес будівництва підземель найімовірніше починається одночасно з будівництвом фортець. Так, воєвода Арсеньєв у звіті про будівництво Сумської фортеці зазначав, що у Сумах збудований тайник і вода у ньому добра [3, с.294]. Тайники та потерни були невід'ємною частиною улаштування сотенних та полкових міст Лівобережної України. Після укладання Андрусівського перемир'я 1682 р. слобожанські міста особливо піддавалися нападам татар, вони відбувалися практично щороку. У такій ситуації будівництво потаємних виходів з міста та захищених колодязів було вкрай необхідне.

На території Правобережжя печерні монастирі відомі з початку XV ст. У Києві досліджено комплекси печерних монастирів в урочищах Церковщина, Гнилеччина, та на території Китаєвського городища. Процес відновлення та будівництва печерних монастирів набуває поширення на території Лівобережжя України у другій половині XVII ст. У цей час починається відбудова колишніх печер (Антонієві печери у Іллінському монастирі та печери Єлецького монастиря у Чернігові) та розширення на той час існуючих - Печерський та Михайлівський монастирі у Києві [7, с.6]. На території даного регіону печерний комплекс досліджений на території Софроніївського монастиря поблизу Путивля [4, с.512].

Початок підземних ходів, за матеріалами досліджених печерних комплексів, був у церкві або схилі яру чи гори. Звідти хід міг виходити до річки. Такі ходи відомі за писемними джерелами у Сумах, Полтаві, Чернігові, Батурині та інших містах. На відміну від фортечних підземель, що мали один прямий прохід до води або вели за межі укріплень, монастирські печери часто були глухими і мали один вхід та розгалужену систему галерей. Згодом печери розширювалися, у стінках робилися ніші-келії та невеликі підземні храми.

В кінці XVI - на початку XVII ст. у Московській державі та Речі Посполитій починає відновлюватися традиція заснування печерних монастирів або скитів. Цей процес пов'язаний з поступовим залюдненням південних кордонів обох держав у цей період. Небезпека з боку татар та часті військові конфлікти між Московською державою та Річчю Посполитою впливали на вибір місця та будівництва обителі. У

переважній більшості ченці, які засновували монастирі, спочатку будували підземні печери. Вперше печерний монастир на Сіверщині виникає в кінці XIII - на початку XIV ст. на Чудній Горі, поблизу Путивля. Згодом на цьому місці було збудовано Софроніївський чоловічий монастир. Найпівденнішим печерним монастирем, який заснували православні ченці у XVI ст., є Дивногорський. Він єдиний з решти православних монастирів Лівобережжя заснований на великій відстані від московських фортець і розташований далеко в Дикому Полі. Постійна загроза з боку татар змушувала ченців будувати розгалужену систему ходів та келій. Проте навіть вони не давали повного захисту від нападів, про що свідчить той факт, що в кінці XVII ст. ченці саме з цього печерного монастиря заснували новий - на Пслі.

В кінці XVI ст. Московська держава починає укріплювати свої південно-західні рубежі - будується Белгородська засічна смуга. Поблизу Царево-Олексіївської фортеці (згодом - Новий Оскол) було засновано два печерних чоловічих монастиря - Карпівський Покровський Соловецький та Холков Царев Миколаївський [5]. Ці обителі засновані як печерні, згодом були збудовані наземні храми та келії, а печери стали частиною нового монастирського комплексу.

Виявлення та вивчення печерних монастирів археологами майже завжди носило випадковий характер. Не маючи на поверхні видимих залишків, печерні обителі виявлялися після обвалів або зсувів ґрунту. На території північного заходу Слобожанщини виявити залишки печерного монастиря поки що не вдалося. Філаретом у III томі *“Историко-статистического описания Харьковской епархии”* є опис підземного комплексу, який може інтерпретуватися як залишки невеликого скита або келії ченця-пустельника. У 1831 р. після сильного дощу в результаті зсуву ґрунту було виявлено печеру. Довжина печери становила 6 сажнів, висота 1,5 сажні. Стінки та звід печери були старанно вирівняними. В кінці печери на стіні було вирізано три хрести [9, с.140]. Ця печера знаходиться у лісовому масиві на північний схід від с.Рясне Краснопільського р-ну Сумської обл. Місцевість, де знаходилася печера має горбкувату поверхню, зі схилами, придатними для риття печери. Геологічний пласт світлого лесоподібного суглинку, в якому було викопано печеру, є добрим тепло- та гідроізолятором.

Печера розташована за 10 км на південний схід від містечка Краснопілля, поблизу старого Сагайдачного шляху. Таке розташування типове для переважної більшості слобожанських монастирів, заснованих у другій половині XVII ст. Початок заселення межиріччя Псла та Ворскли починається у 40-х роках XVII ст., коли на Ворсклі було засновано містечко Вольний [1, с.4]. Але масове заселення даного регіону починається тільки на початку 70-х років XVII ст. Це пов'язане з близькістю до Муравського шляху, яким татарські загони здійснювали напади на Московську державу.

Заснування переважної більшості слобожанських обителей відбувається відразу ж після будівництва фортеці. Це пов'язане з тим, що монастирі не могли захиститися власними силами, до того ж у перші роки існування вони залежали від пожертв з боку козаків та старшини. Найбільш рання дата заснування Краснопілля, підтверджена писемними джерелами - 1673 р. Відомо, що серед населення Краснопілля були черкаси та служилі люди [10, с.312]. Відновлення традиції будівництва печерних монастирів припадає на кінець XVI - початок XVII ст. На відміну від підземних комплексів наземних монастирів, де печери будувалися для поклоніння мощам, печерні обителі переважно були засновані ченцями-пустельниками. Їх метою було відгородитися від світу і вони не будували наземних споруд. Підземні монастирі не привертати до себе уваги і мали невелику кількість ченців. У більшості випадків їх кількість не перевищувала 5-6 осіб.

Аналогічні ряснянським підземні комплекси були досліджені Т.Бобровським та Б.Вагнером поблизу смт.Диканька [2, с.9-29] та А.Щербанем в Опішні на Полтавщині

[11, с.74-80; 12, с.133-135]. Досліджені на Полтавщині печери мають аналогічні розміри, топографічне та геоморфологічне розташування. На стінах підземелля в Опішні також було зображено хрести. Невеликі келії відомі також у підземних монастирях Любеча та Чернігова. У 2007 р. під час будівельних робіт на городищі №3 в м.Коростень Житомирської обл. було виявлено підземний хід, який було прокладено у щільному супіщаному ґрунті. За даними, які надали будівельники, хід мав аркоподібну стелю та бокові келії. У стінах ходу було зроблено заглиблені ніші. Не виключено, що даний хід, також розташований на городищі давньоруського часу, найімовірніше, є залишками печерного монастиря XVII-XVIII ст. На користь цього свідчать аркоподібна стеля, фрагменти димленого посуду, який було знайдено на схилах городища.

В кінці 90-х років XVII ст. було відкрито Антонієві печери у Чернігові. Другою половиною XVII ст. можна датувати комплекси печер у Любечі та Опішні. Найімовірніше, що виникнення печери поблизу с.Рясне орієнтовно можна датувати 70-90-ми роками XVII ст.

Таким чином, традиція заснування печерних монастирів та скитів була притаманною як переселенцям з Речі Посполитої, так і з Московської держави. Заснування печерних обителів не отримало значного поширення на території Слобожанщини. Монастирі, які були засновані як печерні перебудовувалися і отримували наземні споруди. Виявлена печера поблизу с.Рясне, описана Філаретом, як ми зазначали вище, імовірно є залишками скита ченця-пустельника. На жаль, на сьогодні не відомі засновники цього скита та його назва. Усна місцева традиція у XIX ст. пов'язувала будівництво цієї печери з ім'ям татарина Келембета та розбійниками [9, с.140]. Аналогічні перекази про печери існують і на Полтавщині та Київщині. Недовге існування скита ченців-відлюдників не залишило у народній усній традиції ні назви, ні імен ченців.

З початком масового заселення північного заходу Слобожанщини змінюється військово-політична ситуація в регіоні. Слобожанщина перестає бути прикордонною територією між Річчю Посполитою та Московським царством. В цей час будуються вже наземні монастирі. Однак постійна загроза з боку татар була причиною того, що обителі не тільки будують наземні укріплення, а й підземні келії. Саме підземелля часто ставали місцем переховування ченців під час нападів татар.

На території монастирів північного заходу Слобожанщини виявлено залишки поки що двох підземних комплексів. Це підземелля Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) та Преображенського Скульського монастирів.

Наявність підземного ходу, що можливо залишився від попередньої фортеці (Охтирський Благовіщенський монастир), дало поштовх до розширення та впорядкування цілого печерного комплексу в тілі гори. Підземелля виконували дві функції: перша - там розташовувалися келії ченців-печерників; друга - печери були місцем схову в разі нападу. Згодом, коли військова загроза минула, підземелля починають розширювати та удосконалювати. У печерних комплексах Київщини, Полтавщини та Чернігівщини улаштовуються келії, робляться підземні храми. Популярність печер може пояснюватися браком вільного місця на поверхні обителів. Обмежений муром монастир не міг виділити досить вільного місця для усамітнення. Для цього якнайкраще підходили печери. Якщо монастир був досить замощним та мав досить робочої сили, будівництво печер було досить вигідною справою. По-перше, збільшувалася територія обителів; по-друге, печери приваблювали паломників, що приносило додаткові надходження до бюджету монастиря.

Основні дані про підземелля Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря, пов'язані з ходами другої половини XIX ст., коли обитель було відновлено. Філарет повідомляв про монастирські підземні ходи як про старі та частково завалені.

На кінець 90-х років ХХ ст. було відомо про один вихід з підземель, який не був укріплений цеглою. Він розташований біля підосви північно-східного схилу гори. Це дає змогу віднести його до першого етапу функціонування печер. Ширина входу становила 2,5 м, висота - 1,5 м. Обстеження схилів городища впродовж кількох сезонів не виявили решток інших виходів. Цей вихід був розташований поряд зі старим руслом р.Ворскла та практично непомітний сторонньому спостерігачеві. Такі ходи робилися для непомітного виходу з фортеці до води. У писемних джерелах козацької доби такі ходи мали назву "тайник". Обов'язковими характеристиками "тайника" були непомітність та легкий вихід до джерела питної води. Недосконалість конструкції та перерва у функціонуванні Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря майже у 50 років призвели до руйнування практично всієї системи підземель. Піщані стіни під впливом температури та води швидко руйнувалися, а відсутність ремонту призвела до їх повного занепаду. Після відновлення обителі у 1842 р. починається будівництво нових печер. Цей підземний комплекс було побудовано з застосуванням червоної цегли, якою було викладено стіни підлогу та склепіння. Аналогічний устрій має Феодосієва печера, склепіння якої побудовано у XVII-XIX ст. [7, с.60].

Невеликий печерний комплекс, імовірно, існував у Сумському Успенському монастирі. Імовірне виникнення печер Сумського Успенського монастиря - початок XVIII ст. Саме цим періодом можна датувати фрагмент цегляної кладки підземних ніш. Аналогічні цегла та розчин зафіксовані у будинку Кондратьєвих у с.Червоне, нині - Сумського р-ну, Сумської обл., збудованому на початку XVIII ст.

Окрім підземних ходів, ченці часто влаштовували невеликі келії, що були вириті у схилі гори. Залишки такої келії виявлено на Преображенському Скельському монастирі. Геологічна структура мису, на якому у другій половині XVII ст. розташовувалася Скельська обитель, складається із шарів піску та пластів залістистого піщаника. На висоті 45 м від рівня заплави було виявлено залишки невеликого печерного комплексу, який було викопано у піщаному шарі гори під брилою залістистого піщаника. Вхід до печери розташований за межами майданчика городища. Печера була закладена між стіною монастиря та урвищем корінного берега. Такий самий принцип будівництва простежений на залишках підземного ходу у Охтирському Благовіщенському (Свято-Троїцькому) монастирі. Вона, найімовірніше, є залишком келії ченця-самітника. На це вказують невеликі розміри та важкодоступність на крутому схилі мису [6, с.246]. Аналогічні келії виявлено у 2005 р. у печерному монастирі поблизу смт.Диканька та смт.Опішня Полтавської обл. Там підземні келії з'єднувалися ходами та коридорами [2, с.23-27; 12, с.133-135]. Опублікований план їхнього комплексу дає змогу уявити, яким міг бути підземний комплекс Охтирського Благовіщенського монастиря у XVII-XVIII ст. Найімовірніше, через особливості рельєфу печери Благовіщенського та Преображенського Скельського монастирів не могли розбудовуватися за зразком обителів Гетьманщини. Невелика площа гори та наявність у геологічній структурі великих кам'яних монолітів змушувало ченців будувати невеликі келії, які з'єднувалися ходами.

Виникнення та поширення печер на території Лівобережної України пов'язане з популярним на той час поклонінням святим мощам. Мікроклімат печер сприяв муміфікації останків ченців, які були тут поховані. Постійна циркуляція повітря, постійна температура та низька вологість ставали причиною того, що мікроорганізми не могли повністю розкласти м'які тканини організму людини. Така природна муміфікація відома у багатьох печерах України. Найбільш відомі - це "Малі" та "Великі" печери Києво-Печерської Лаври. Печери, що за своїми природними властивостями не поступалися наземним житлам, також приваблювали ченців і як місце постійного перебування. Тут цілий рік

утримувалась стабільна температура та вологість. Такі печери мали кілька невеликих бокових келій, а пізніше під землею будували невеликий храм [7, с.6-60].

Отже, результати дослідження печерних комплексів монастирів Лівобережної України дають змогу зробити висновок про те, що всі підземні споруди були збудовані як частина монастирського архітектурного комплексу.

Вивчення аналогічних комплексів Києва та Чернігова дають змогу припустити, як могли бути улаштовані печери слобожанських обителів. Аналіз опублікованих джерел свідчить про те, що у монастирях були підземні комплекси, які мали келії та багатоярусні галереї. Виявлення печер монастирів північного сходу Слобожанщини утруднене передусім тим, що при улаштуванні печер ченці часто не використовували камінь або цеглу для кріплення зводів. При руйнуванні входів до печер на поверхні не залишається майже ніяких слідів. І хоча за писемними даними майже всі слобожанські монастирі мали підземелля, дослідити їх на даний час неможливо.

1. Берест Ю.М. Городище “Вольний курган” / Ю.М.Берест, О.В.Коротя // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. - Тези доповідей Четвертої Міжнародної студентської наукової конференції / [ред. В.О.Дятлов, Г.Ю.Івакін, В.П.Коваленко та ін.]. - Чернігів: вид. ЧДПУ, 2005. - С. 4-5.

2. Бобровський Т.А. Монастирський печерний комплекс поблизу смт.Диканька Полтавської обл. (за результатами спелео-археологічних досліджень у 2005 р. / Т.А.Бобровський, Б.У.Вайнер // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. - К., 2007. - Вип.2, Ч.2. - С.9-29.

3. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В.В.Вечерський. - К.: НДІГІАМ, 2003. - 600 с.

4. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В.В.Вечерський. - К.: Видавничий дім А.С.С, 2005. - 584 с.

5. Госархів Курської області, Р-3139, оп.1, д.25, л.50.

6. Осадчий Є.М. Монастирі північного заходу Слобожанщини / Є.М.Осадчий // Чернігівські старожитності. Науковий збірник / [ред. Ю.О.Соболь, А.В.Доценко, А.Б.Гаркуша, І.С.Шевчик, О.В.Дубенець]. - Чернігів: КП “Чернігівські обереги”, 2009. - Вип.2. - С.244-251.

7. Толочко П.П. Таємниці Київських підземель / П.П.Толочко. - К.: Наукова думка. - 1968. - 84 с.

8. Филарет (Д.Г.Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри / Архиепископ Филарет. - Отд.1. - М.: Типография В.Готье, 1852. - 236 с.

9. Филарет (Д.Г.Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. - Отд.III. - М.: Типография В.Готье, 1857. - 604 с.

10. Харламов В.О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. / В.О.Харламов // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). - К., 1998. - С.308-316.

11. Щербань А.Л. Параметри підземель Опішного / А.Л.Щербань // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Часи козацькі: збірник наукових статей / [ред. Д.Я.Телегін, О.М.Титова, І.П.Бондаренко та ін.]. - К.: Вид. ЦП НАНУ і УТОПСК, 2007. - Вип.16. - С.74-80.

12. Щербань А.Л. Дослідження підземель Опішні / А.Л.Щербань // Археологічний літопис Лівобережної України. - Полтава: Археологія, 2008. - №1-2. - С.133-135.

Кравченко А.Н. Пещеры и пещерные монастыри второй половины XVII - XVIII вв.

В статье анализируются причины возникновения пещерных комплексов на территории монастырей Левобережной Украины. Приводятся письменные и археологические свидетельства существования подземных ходов и келий.

Kravchenko O.M. Caves and cave monasteries of the second half of the XVII - XVIII cent.

Reasons of the cave complexes appearing on the territory of the Left-banked Ukraine monasteries are analyzed in the article. The author delivers written and archeological evidences of the existence of underground passages and cells.